

Ә.Ә.Тәжекеев<sup>1</sup>, И.С.Құрманиязов<sup>2</sup>, Ж.Қ.Сұлтанжанов<sup>3</sup>

<sup>1</sup>Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті, «Археология және этнография» ғылыми-зерттеу орталығының жетекшісі, тарих ғылымдарының кандидаты, Қазақстан Республикасы, Қызылорда қ. E-mail: [azik8484@mail.ru](mailto:azik8484@mail.ru)

<sup>2</sup>Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің PhD докторанты, Қазақстан Республикасы, Алматы қ. e-mail: [egypt.993@mail.ru](mailto:egypt.993@mail.ru)

<sup>3</sup>Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті, «Археология және этнография» ғылыми-зерттеу орталығының ғылыми қызметкері, Қазақстан Республикасы, Қызылорда қ. e-mail: [zhetesbi.sultanzhanov@mail.ru](mailto:zhetesbi.sultanzhanov@mail.ru)

### АРАЛ ӨңІРІ ЕЖЕЛГІ ТАЙПАЛАРДЫҢ МЕКЕНІ: ЗЕРТТЕЛУІ МЕН ЖАҢА АШУЛАР (ғылыми талдау)

#### Аңдатпа

Мақалада Солтүстік-Шығыс Арал маңының географиялық орналасу аймағы және ашылған тас дәуірі ескерткіштерінде әр кезеңде жүргізілген археологиялық зерттеу жұмыстары қарастырылды.

Арал маңы, яғни, көне Арал теңізінің жағалаулары және Сырдың теңізге құятын тарам-тарам ескі арналары бойындағы жүздеген ескерткіштердің әлі де болса сыры тереңде жатыр.

Қазіргі таңдағы ашылып жатқан Аралдың оңтүстігі, оңтүстік-шығысы мен шығыс өңірлерін мекендеген тайпалар мен халықтардың мыңдаған ғасырлық тарихы, мәдениеті Әмудария мен Сырдария сағаларының тарихымен тығыз байланысты. Осы ұлы екі өзеннің сағаларын адамдар тас ғасырынан бастап қоныстанып, көптеген мәдениеттің қалыптасуына ықпалын тигізген.

Сыр өлкесі ежелгі қалалар мекені екені анық. Бірақ, өлкенің тарихы одан да әрі жатыр. Себебі, бұл өңірде сауда жолы (әсіресе Ұлы Жібек жолы) ғана емес, мыңдаған жылдар бойы халықтардың көші-қон жолдарының да іздері жатыр. Арал маңының қоныстану тарихы отандық ғалымдармен бірге шетелдік мамандардың да назарынан түскен емес.

**Кілт сөздер:** Орта Азия, Арал маңы, Сырдария, тас дәуірі.

Tazhekeyev A.A.<sup>1</sup>, Kurmaniyazov I.S.<sup>2</sup>, Sultanzhanov Z.K.<sup>3</sup>

<sup>1</sup>candidate of history, Director Research Centre for Archaeology and Ethnography  
Korkyt-Ata State University of Kyzylorda,  
E-mail: [azik8484@mail.ru](mailto:azik8484@mail.ru)

<sup>2</sup>PhD doctoral student of the Department of archaeology,  
Ethnology and museology of al-Farabi Kazakh national University.  
e-mail: [egypt.993@mail.ru](mailto:egypt.993@mail.ru)

<sup>3</sup> Researcher. Research Center "Archeology and Ethnography" at  
Kyzylorda State University named after Korkyt Ata,  
E-mail: [zhetesbi.sultanzhanov@mail.ru](mailto:zhetesbi.sultanzhanov@mail.ru)

### SETTLEMENT OF ANCIENT TRIBES OF THE ARAL SEA REGION: RESEARCH AND NEW DISCOVERIES (Scientific analysis)

#### Abstract

The article discusses the geographical location of the North-Eastern Aral Sea region and in one of the open monuments of the Stone Age. In the Aral Sea region, namely, along the shores of the ancient

Aral Sea and the old channels flowing into the sea, hundreds of monuments are still deeper. The thousand-year history, the culture of the tribes and peoples who inhabited the southern, southeastern and eastern regions of the island that has now opened, is inextricably linked with the history of the Amu Darya and Syr Darya. These two great river tributaries people moved from the Stone Age and influenced the formation of many cultures. It is known that the edge of cheese is the site of ancient cities. But the history of the region is even greater. Because in this region lies not only the trade route (especially the Great Silk Road), but also the traces of the migration routes of the population for millennia. The history of the Aral Sea settlement was closely connected with domestic scientists and foreign experts.

**Key words:** Central Asia, Aral Sea region, Syr Darya, Stone Age.

*Тажекеев А.А.<sup>1</sup>, Курманиязов И.С.<sup>2</sup>, Султанжанов Ж.К.<sup>3</sup>*

<sup>1</sup>*кандидат исторических наук, Кызылординской государственной университет имени Коркыт Ата, руководитель центра «Археология и этнографии».*

*E-mail: azik8484@mail.ru*

<sup>2</sup>*PhD докторант кафедры археологии, этнологии и музеологии КазНУ имени аль-Фараби.*

*e-mail: egypet.993@mail.ru*

<sup>3</sup>*научный сотрудник. НИЦ «Археология и этнографии» при Кызылординского государственного университета имени Коркыт Ата,*

*e-mail: zhetesbi.sultanzhanov@mail.ru*

## **ПОСЕЛЕНИЕ ДРЕВНИХ ПЛЕМЕН ПРИАРАЛЬЯ: ИССЛЕДОВАНИЯ И НОВЫЕ ОТКРЫТИЯ** *(научный анализ)*

### *Аннотация*

В статье рассматривается вопрос о географическом расположении Северо-Восточного Приаралья и в одном из открытых памятников каменного века. На территории Приаралья, а именно, по берегам древнего Аральского моря и старым руслам, впадающим сыр в море, все еще глубже находятся сотни памятников. Тысячелетняя история, культура племен и народов, населявших южные, юго-восточные и восточные регионы открывшегося в настоящее время острова, неразрывно связана с историей Амударьи и Сырдарьи. Эти два великих речных притока люди переселились с каменного века и оказали влияние на формирование многих культур. Известно, что край сыра является местом древних городов. Но история края еще больше. Потому что в этом регионе лежит не только торговый путь (особенно Великий Шелковый путь), но и следы миграционных путей населения на протяжении тысячелетий. История поселения Приаралья была тесно связана с отечественными учеными и зарубежными специалистами.

**Ключевые слова:** Средняя Азия, Приаралье, Сырдарья, каменный век.

Тақырыбымызға негізгі арқау болып отқан Солтүстік-Шығыс Арал маңының ежелгі тас ғасыры ескерткіштері жайлы зерттеу жұмыстары және жаңадан ашылған ескерткіштері, оның тарихи құндылығы.

Сырдың төменгі ағысын тарихи-географиялық зерттеу Орта Азиядағы алғашқы ғылыми қоғам – 1895 ж. құрылған «Түркістан археология әуесқойлары үйірмесінің» қызметімен тікелей байланысты болды. Үйірме жиырма жылдан аса (1895-1917 жж.) Орта Азия мен Қазақстанның археологиялық және материалдық мәдениетін зерттеумен айналысқан, сол кезеңдегі гуманитарлық ғылымдар саласындағы мамандандырылған жалғыз ғылыми-өлкетанушылық қоғамдық ұйым еді. В.В.Бартольд, А.Симонов, В.В.Радлов, В.Смирнов, В.А.Каллаур, А.Кастанье сынды көптеген білікті ғалымдар мен шығыстанушылар есімдері Түркістан археология әуесқойлары үйірмесінің жұмысымен тығыз байланысты.

1911 ж. Түркістан археология әуесқойлары үйірмесінің мүшесі А.Кастаньенің Сыр бойындағы археологиялық ескерткіштеріне жасаған сипаттамасы оның «Древности киргизских степей и Оренбургского края» деген еңбегінде жарық көрді. Ғылыми еңбекте өңірдің тас ғасырының тұрақтары мен Сексеуіл ауылының маңында обалары жайлы қатысты қысқаша деректер және кездейсоқ табылған тас құралдары туралы берілген [1].

XX ғасырдың 40-жылдары Арал теңізін зерттеуге келген геолог-ғалымдар мен саяхатшылардың еңбектерінде тас ғасырының тұрақтарын атап өткен. Солардың ішіндегі Ақеспе және Қамыстыбас ауылының маңындарынан тұрақтарды Б.А.Федорович, М.Воскобойников жазып

қалдырады. Жақсықылыш ауылының маңынан алғаш палеолит тұрақтары хабарлама С.Е.Максимов мақала жазады [2, 167-168].

Геолог А.Л.Яншин бұл аймақтан кешенді геологиялық зерттеулер жүргізіп Сексеуіл тұрағы және бірнеше тұрақтардың орындарын ашады. Соның ішіндегі Сексеуіл тұрағының беткі қабатынан тас құралдар мен қыш ыдыстардың сынықтарын жинап алады. Айта кететін жайт Ұлы Отан соғысы жылдары КСРО Ғылым академиясы Геология институтының тапсырмасымен А.Л.Яншин осы аймақта кешенді геологиялық зерттеулер жүргізіп, аймақтың табиғи байлықтары пайдалы қазбаларын анықтау мақсатындағы стратегиялық тапсырманы орындайды. Кейін ғалымның «Геология Северного Приаралья» атты докторлық диссертациясын 1952 жылы қорғап шығып, сол жылы монографиясы жарық көреді [3,640].

А.Л.Яншиннің Сексеуіл тұрағынан жинап әкелінген материалдарын КСРО Ғылым Академиясы Геология институтының ғылыми қызметкері А.А.Формозов танысып, әкелінген материалдар негізінде бірнеше ғылыми мақалаларын шығарады, зерттеуші бұл ескерткішті оны Кельтеминар тарихи мәдени қауымдастығының шекарасына кіргізіп неолит дәуіріне жатқызған[4, 3-5; 5, 24-25; 6, 141-147].

Кельтеминар мәдениетін алғаш рет Хорезм археологиялық- этнографиялық экспедициясының (әрі қарай ХАЭЭ) жетекшісі С.П.Толстов 1939 жылы көршілес Әмударияның төменгі ағысынан Жанбас қамалының маңынан ашқан, сөйтіп жақын жерде орналасқан «кельтеминар» каналының атымен мәдениеттің атауын берген. Бұл мәдениеттің мерзімделу уақыты б.з.д. III-II мыңжылдықтар. Кельтеминар мәдениетінің таралу аймағы Батыс Қазақстан даласы, Ақшадария атырабы, Узбой, Сарықамыс арналарының аралығы, Сырдарияның төменгі ағысы, Іңкәрдария өзенінің сағасына дейін, Зеравшан өңіріне дейін тараған деп шекараларын кіргізген [7, 65].

Кельтеминар мәдениетінің қоныстары уақытша қоныстар болып табылып, жылдың төрт мезгіліне арналған. Тұрақ орындарының жақсы сақталуы сирек кездеседі, соның ішіндегі өте жақсы сақталғаны Жанбас 4 тұрақ ескерткіші болып табылады. Осы тұрақты қазу барысында оның мәдениетінің қалай даму үстінде болғандығын дәлелдейтін материалдар алған. Қазба жұмыстары нәтижесінде жоспары қағаз бетіне түсірілген, қоныс түрлері конус тәрізді болып келген, сырты ағашпен немесе қамыспен қапталған, алып жатқан аумағы 300 кв. м болғандығы анықталған. Бұл үлкен рулық отбасыға арналған үлкен үй болған. Қазба жұмыстары барысында үй ішінен ошақ орындары ашылған, жанынан қыш ыдыстардың сынықтары, малдың сүйектері табылды. Ошақ әр отбасыға арналған және ортасында орналасқан ошақ ұзақ уақыт жанып тұрған, яғни отты кие тұту осы уақыттан басталса керек, бұл дәстүр Орта Азия халықтарына тән болып келетін құбылыс. Қоныстан көбінесе жайың мен шортан балығының сүйектері, қабан, киік, құстардың сүйектері табылған. Тағы да басқа табылған заттардың ішіндегі теңіз бақалшақтары және құс жұмыртқасының қабығы және басқа да үй жануарларының сүйектерінің табылуы шаруашылықтың пайда бола бастағандығын дәлелі болып отыр [ 8, 34-37; 9, 78].

ХАЭЭ-сы барлау жұмыстары 1954-1958 жылдары А.В.Виноградовтың зерттеу отрядының бастамасымен (экспедиция басшысы С.П.Толстов) Солтүстік Арал маңынан жиырмаға жуық неолит дәуірінің ескерткіштерін анықтаған [10, 76-81]. Сырдарияның төменгі ағысынан, Іңкәрдария арнасы мен Жаңадария бойынан Жалпақ, Есентөбе ескерткіштерін, 1963 және 1973 жылдары Қосмола, Аймора, Талас ескерткіштерін ашып зерттеген. Табылған тас құралдар жиынтығы жақындығы жағынан Сексеуіл ескерткіштерінен табылған тас құралдармен ұқсас болып келген, жасалуы жергілікті, кварциттен және әкелінген шикізат материалдарынан жасалған тік және ойылған жүздері бар дұрыс пышақ тәрізді пластиналар, қырлы пластиналар, кесетін өткір тіліктер табылып отыр. Жебенің ұштары-жапырақ тәрізді, олардың көпшілігі беткі қабатынан алынған; олардың ұзындығы 3-5 см. Қыш ыдыстар кешені жазық түпті, ыдыстардың ернеулері түзу, сәл қалыңдатылған, кейде жиек бойымен қиғаш кесілген, иығы анық бөлінбеген. Ою-өрнектері: ойық зигзагтар, көлденең және қайталанатын тік, сызылған толқын тәрізді және қысқа тарақты штамппен бедерленіп жасалған [11, 90-94].

1954 жылы А.В.Виноградовтың Солтүстік Арал маңында жүргізілген зерттеулер нәтижесінде ғалым кельтеминар мәдениетіне жатқызып, А.А.Формозовтың тұжырымен келіскен. Ашылған ескерткіштердің қазіргі таңдағы белгілері Жалғыз ағым, Тәмпі, Шөлқұм, Терменбес т.б. тұрақ орындарын анықтаған. Тұрақтардан алынған материалдары неолит және қола дәуірімен кезеңдестірген. Кейінгі осы аты аталған тұрақтар 1960 жылы шығарылған «Археологическая карта Казахстана» атты жинақта жарық көрді [12, 191-193].

Арал маңы неолит-қола дәуірі ескерткіштері табиғаттың қаталдығына байланысты мәдени қабаты сақталмаған. Беткі қабатынан жиналып алынған заттарға байланысты кезеңдестіріп

қарастыруға болады. Қазіргі таңда 1954 жылы ашылған ескерткіштердің кейбіреулері сақталмаған. Осы материалдар 1983-1984 жылдары Қызылорда облыстық тарихи-өлкетану музейі қызметкерлерінің Мәскеуге ғылыми іссапарлары кезінде қайтарылып, қазіргі таңда қор бөлімінде және экспозицияға қойылған.

Солтүстік-Шығыс Арал маңынан неолит ескерткіштерінен басқа оданда ерте дәуір, яғни, палеолит дәуірінің тұрақтары 1979 жылдан бастап ашыла бастады. Арал маңы палеолит тұрақтарының тас дәуіріндегі өзекті мәселелерін (тас дәуірі мәдениеттерінің дамуы еңбек құралдарының эволюциясы т.б.) шешуде палеолиттік ескерткіштердің алар орны ерекше.

Арал маңы Кіші Борсық құмы, Қамыстыбас көлінің маңында зерттеу жұмыстарын жүргізген Ж.М. Кулумбаев, Б.Ж. Аубекеров Д.П. Позднышева, А.А. Словарев, О.А. Артюхова сияқты ғалымдар алғаш палеолит дәуірінің тұрақтарын тауып зерттеген. Ашылған Арал 1, Арал 2, Арал 3 тұрақтары-нан жердің беткі қабатынан тас құралдары жиналып алынып, мақалалары жарияланған [13, 32-38].

Арал маңынан ежелгі тас дәуірінің тұрақтарының табылуы аймақ тарихының тереңде жатқандығын байқатады. Осы өңірді зерттеген археолог ғалымдардың пікірінше тас ғасырының мустье кезеңіне орта палеолиттің б.з.б. 140-40 мыңжылдықтарға жатқызады. Тас құралдар жиынтығы көбінесе сұр түсті кварциттен жасалған, жасалу технологиясы жағынан Францияның Леваллуа, Ашель жерлерінен табылған ескерткіштермен ұқсастығы бар.

Бұл аймақтан палеолит дәуірінің тұрақтарының көптеп табылуы, Арал теңізінің жасына қайта қарауға мүмкіндік береді. Бұл кезең ескерткіштерінен стратиграфиялық қабаты бар тұрақты табуға болады [14, 74-80; 15,63-72].

Арал маңының палеолит дәуірінің тұрақтарына 1998-1999 жылдары кең көлемді барлау жұмыстарын жүргізген Ресей ғылым академиясы, Ресей-Қазақстан-Қырғызстан-Өзбекстан біріккен археологиялық экспедициясы (жетекшілері акедемик А.П.Деревянко және Ж.К.Таймағамбетов) палеолит, неолит дәуірлерінің тұрақтарын қайта зерттеу жұмыстарын жүргізген, нәтижесінде Арал 1-2, 4-6, Ақеспе Аққыр 1,2, Қазалы ауданындағы Әйтеке би шеберхана орындары 1-12 палеолит ескерткіштері ашылып, беткі қабатынан тас құралдар жиналып алынған. Осы экспедицияның зерттеу жұмыстары жайлы ғылыми есептері мен қорытындылары біраз мақалаларда жарияланды. Аралдың палеолит тұрақтарынан табылған тас құралдар Қазақстандағы палеолит кезеңінің ерте және орта кезеңімен мерзімделіп, жекелеген мақалаларда материалдары туралы мәліметтер берілді. Осы материалдар бойынша Т.Б.Мамировтың «Палеолит Арало-Каспийского региона» атты кандидаттық диссертация қорғалып кейін кітап болып басылып шықты [16, 242-245;17,114-119; 18, 32-33].

Ресей-Қазақстан халықаралық экспедициясы ашқан Солтүстік Арал маңындағы тас дәуіріне қатысты Аральск 1-8 және Сарышығанақ, Қосаман, Ырғыз тұрақтарының негізінде, Г.Т.Искаковтың «Каменные индустрия Мугоджар и Северного Приаралья в мезолите-энеолите» атты кандидаттық диссертациясы жазылып қорғалды [19].

Осы жоғарыдағы аталған дәуірлердің ескерткіштері 2004-2011 жылдары Шірікрабат археологиялық экспедициясының (жетекшісі Ж.Құрманқұлов) барлау тобы аралап шығып, көптеген ескерткіштер есепке алынып «Қызылорда облысының ескерткіштерінің жинағы» атты еңбекке еніп 2007 жылы орысша және 2011 жылы қазақша нұсқасы жарық көрген. Бұл ұжымдық еңбекте көбінесе Арал ауданы мен Қазалы ауданының тас дәуірі тұрақтары берілген, мұндағы ескерткіштердің көбісі сақталмай бүгінгі күнге дейін жетпеген [20;21].

2002-2005 және 2008-2010 Арал теңізінің кепкен табанында Ресей Ғылым Академиясы Сібір бөлімшесі Новосібір қаласындағы В.С. Соболев атындағы геология және минерология институтының ғылыми қызметкерлері және шетел ғалымдары геморфологиялық және геоархеологиялық зерттеулер ұйымдастырып Арал теңізінің өмір сүру жасын анықтау үшін кешенді зерттеу жұмыстарын жүргізді. Халықаралық экспедиция жұмысы (жетекшілері О. Лебедева, В. Дементьев, Е. Вишневская, А. Девятова С.Кирвоногов, Николаус Борофка) INTAS CLIMAN жобасы Арал теңізі мен өңірнің голоцен кезеңіндегі ауа райы адамның қоныстану тарихына қатысты кешенді археологиялық зерттеулер жүргізілді [22, 236-254].

Халықаралық экспедицияның жүргізген зерттеулері барысында Арал теңізінің бұрынғы жағалауларынан геоархеологияда қолданылатын, жаратылыстану ғылымында пайдаланатын әдістермен жағалауларынан, тас және қола дәуірінің қоныстарына барлау жұмыстары жүргізілді. Арал теңізінің кепкен табанында радиоуглерод әдісімен, яни бұрғылау әдісімен теңіздің жасы анықталды және осы әдіспен Аралдың кепкен табанынан табылған ортағасырлық Арал асар

қалашығы мен Кердері кесенесінің жасы анықталған еді. Сонымен қоса бірнеше тұрақтарға барлау жұмыстары жүргізілді.

Алынған радиоуглерод әдісінің анализдері АҚШ-тың Аризона университетінде талдау-сараптама жүргізіліп, Арал теңізінің жасы 18 мың-24 мың жыл бұрын пайда болған деген қорытындыға келді [23,721–734].

2018-2019 жылдары Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті «Археология және этнография» ғылыми-зерттеу орталығының ғылыми қызметкерлері (жетекшісі Ә.Ә.Тәжекеев) Арал маңының ежелгі тайпаларының қоныстарын зерттеу мақсатында Қызылорда облысы, Арал мен Қазалы аудандарында археологиялық барлау жұмыстарын жүргізіп, жаңадан тас және қола дәуірлерінің ескерткіштерін ашып зерттеді.

2018 жылғы Арал маңы Қарақұмынан қола дәуірі мен ерте темір дәуірінен мол ақпарат беретін Үрген қонысы ашылды. Осы аймақтан 2013 жылы ашылған Тапа қола дәуірінің қонысына қайта барлау жұмыстарын жүргізілген.

2018 жылғы зерттеу жұмыстары негізінен Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрлігі қаржыландыратын «Қазақстанның аридтік аймақтарында сумен қамтудың дәстүрлі әдістері: этнологиялық және георхеологиялық тұрғыда қарастыру» (жоба жетекшісі Т.Қартаева) жоба аясында жүргізілді.

Бұл ескерткіштердің ашылған жердің аймағы шөлді құмды аймақ және арналар мен өзендер жүйесі орналаспаған. Қазіргі уақытта мекендеген халық суды қолдан қазылған құдықтар арқылы тұтынып шаруашылыққа пайдаланып келеді. Ескерткіштердің орналасуы үрлемелі құмның әсерінен нақты аймағы белгісіз, беткі қабатынан қыш ыдыстар және тас еңбек құралдары жиналып алынған. Жергілікті халық қазіргі таңда мал шаруашылығымен айналысып отыр, малшылар үйлер жекелей орналасқан әр қайсысының өздері қазып алған құдықтары бар. Бұл аймақ ежелден қалыптасқан дәстүрлі мал шаруашылығымен айналысқандығы көрсетіп отыр. Жылжыған құмдардан алынған бүтін қыш құмыралар және тас құралдар жиынтығы табылған.

Тапа өлкесінде отыздан астам отбасы қыстау, яғни қысы-жазы мал шаруашылығымен айналысып отырған. Осы маңда елуге жуық құдықты халық тұтынып тазалап қарап келеді. Қолдан қазылған шегенделген құдықтар қыстаулар жанында және Тапа ауылының маңынан қола дәуірінің ескерткіштеріне жақын орналасқан. 2018 жылы Тапа ауылынан оңтүстік қарай 50 км жерде Үрген құдығының жанынан қола дәуірі және ерте темір дәуір кезеңдермен мерізімделетін ескерткіш ашылды. Қоныстың керамикалық кешеніне байланысты қазіргі таңда зертханалық өңдеу жұмыстары жүргізілуде.

Шегенделген құдықтар жасалу технологиясына тоқталатын болсақ құдықтар 3-4 метр тереңдікте қазылған, қазуға 3-4 адамның көмегі керек және жан-жағынан беткі қабатынан түзгенмен сабан араластырылып топырақ құламас үшін сабан шөп төселген. Жергілікті жерде өсетін баялыпен шегенделген құдықтар аз кездеседі. Көбінесе сексеуіл немесе түзгінмен жабылған құдықтар, оңай әрі тез салынатын құдық болғандықтан жергілікті халық көбісі осылар салады. Жергіліктің жердің құдықтарды тазалауда оны пайдалануда өзіндік терминдер қалыптасқан, солардың бірі «жылжымалы құдық» деген термин бар, ол дегеніміз терең құдық қазу үшін пайдаланылған, әуелі шегенделіп терең қылып қазылған әдіс. Тапа және Үрген құмдарынан ашылған ескерткіштердің жанынан ежелгі құдықтар анықталмай отыр, себебі жылжымалы құмның ығысуына байланысты сақталмаған. Айта кететін жайт Арал маңы Қарақұмы жер асты суына бай. Тұщы суы жер бетінен 2–3 м тереңдікте, артезиан суы бор және палеоген жыныстарының қабаттарында, яғни, 100- 200 м тереңдікте жатыр. Олардың минералдану дәрежесі әр түрлі (тұщы, кермек, ащы) суларға бай.

2019 жылы Арал ауданы Ақирек ауылынан жаңадан палеолит дәуірінің тұрағы, Шөміш ауылының маңынан Сарышоқы ақ құм, кварц құмын шығаратын жерден қоныс орнын анықтады. Барлау барысында беткі қабатынан тас құралдар, қыш ыдыстар сынықтары, астеологиялық (жануарлар сүйектері) материалдар алынды.

Ақирек тұрағы. Арал ауданы Ақирек ауылдық округі Ақбай ауылынан оңтүстік батысқа қарай 9 км жерде Ақирек тауының жиегінде «Арыстан баб қорымының» маңында орналасқан. Беткі қабатынан тас құралдар жиынтығы жиналып алынып, суретке түсірілді.

Сарышоқы қонысы Шөміш ауылынан оңтүстікке қарай 17 км жерде орналасқан. Қоныс бірнеше дәуірдің ескерткіші болып табылады, қазіргі таңда беткі қабатынан мезозой дәуірінен сыр шертетін жыртқыш акулалардың тістері табылып отыр. Сарышоқы қоныснан палеолит дәуірінің тас құралдары, бифас, нуклеус, жебе ұштары, пластиналар табылды. Қола және ерте темір дәуірлерінің қыш ыдыстары сынықтары, моншақтар жинап алынып, қазіргі таңда жиналып

алынған материалдар Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің «Геоархеология» халықаралық ғылыми-зерттеу орталығында сараптамадан өткізіліп жатыр.

Сарышоқы қонысынан алынған остеологиялық (жануарлар сүйектері) материалдарына толықтай талдау жүргізу үшін Литва Республикасы, Вильюнс университетінің археозоолог ғалымдарына жіберілді. Археология ғылымында жаратылыстану ғылымдарын пайдаланып остеологиялық материалдарды қарап қай кезеңге жататындығын, қандай жануарларға тиісті екенін, тас ғасырындағы аймақтың палеофаунасын анықтай алады.

Аймақты зерттеуде анықталған нәрсе Арал маңының алғашқы қауымдық тайпаларының шаруашылығының негізі көшпелі мал шаруашылығы болды, өйткені ол тұрақты тұрғын үй құрылысын қажет етпеді, алғашқы қауымдық тайпалардың тіршілік ету іздері мәдени ландшафтта сақталмады және қазір қайта салынған немесе қайта салынған тұрақтар түрінде ұсынылған. Уақытша тұрақтар көбінде сол уақытта жұмыс істеп тұрған арналарға жақын орналасқан, оларды кейіннен су басып орындары сақталмаған.

Жоғарғы айтылған мәліметтер негізінде осы аталған аймақтың тас ғасыры, соның ішінде палеолит, неолит ескерткіштеріне назар аударып отырып бұл кезеңнің толыққанды зерттелмегендігін байқауымызға болады. Сонда да қолдағы бар материалдарға сүйене отырып, Арал маңы ескерткіштерінің материалдары көбінесе Кельтеминар мәдениетінің материалдарымен сабақтасып, ұқсастық табуы осы аймақтың мәдениеттердің хронологиясын жасауға үлесін қосады. Зерттеу деңгейі әлі де аз, кешенді зерттеулер жұмыстары тәуелсіздік жылдарын алғаннан бері тіпті жүргізілмеген десек те болады. Палеолит-неолит-кола дәуірінің ескерткіштері қазіргі таңда зерттеуді қажет етеді.

#### *Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:*

1. Кастанье И.А. Древности Киргизской степи и Оренбургского края. – Труды Оренб. уч. архив. ком., 1910, вып. 22, 332 с.
2. Максимов С.Е. Находка палеолита в районе Аральского моря. «Ученые записки Ленинградского университета» Серия геология 1944 вып II. С.167-168.
3. Янин А.Л. Геология Северного Приаралья М. Московское общество испытателей природы.1953. 736 с.
4. Формозов А.А. Об открытии кельтеминарской культуры в Казахстане. «Вестник КазФАН»,1945, №2, Алма-Ата. С.3-5
5. Формозов А.А. Новые точки кельтеминарской культуры в Казахстане // Вестник Казахстанского филиала АН СССР 1946.№5 С.24-25.
6. Формозов А.А. Кельтеминарская культура в Западном Казахстане. КС ИИМК. Вып . XXI, 1950. С.141-147.
7. Толстов С.П. Древний Хорезм: Опыт историко-археологического исследования. М.: МГУ, 1948. - 440 с.
8. Толстов С.П. По следам древних хорезмский цивилизаций М. 1948 М.-Л.: издательство Академии наук СССР, 1948. - 328 с.
9. Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксрта. М., 1962 328 с.
10. Виноградов А.В. Археологическая разведка в районе Аральска –Саксаульской в 1955 г. // Труды ИИАЭ АН КазССР. Т. 7. 1959. С. 76-81.
11. Виноградов А.В. Древние охотники и рыболовы Среднеазиатского междуречья. // ТХАЭЭ. Т. XIII. М., 1981. С. 90-94.
12. Археологическая карта Казахстана. Реестр Алма–Ата, Изд-во АН КазССР. 1960, 450 с.
13. Артюхова О.А. Палеолите Приаралья // Известия МОН РК НАН РК. Серия общественных наук 2001 №1. С.32-38.
14. Чеха А.М. Палеолитические комплексы Северного Приаралья с поверхностным залеганием артефактов (Арал-1,Арал-2) Вестник НГУ Серия история филология 2012 том 11 выпуск 5 С.74-80.
15. Чеха А.М., Кулик Н.А. Каменные сырье палеолитических местонахождений Северного При-аралья ( По материалам пункта Арал 1) // Журнал Археология и Антропология Евразии. 2014 С.63-72.
16. Чеха А.М. Каменный век Северного Приаралья (по материалам местонахождения Арал 4-6) // Известия Алтайского государственного университета. 2015. С. 242-245.
17. Чеха А.М. Палеолитические местонахождения с бифасами в Северном Приаралье: Проблемы хронологии и периодизации // Вестник ТГУ История 2016 №6 (44) С.114-119

18. Мамиров Т.Б. Палеолит Арало-Каспийского региона Алматы : Казак университеті, 2012. - 253 с.
19. Исаков Г.Т. Каменная индустрия Мугоджар и Северного Приаралья в мезолите–энеолите. Автореферат дисс... на соискание ученой степени канд. истор. наук: 07.00.06. –А.: 2006. – 30 с.
20. Курманкулов Ж., Тажекеев А.А., Дарменов Р.Т. Свод памятников истории культуры Республики Казахстан. Кызылординская область. – Алматы. Аруна, 2007. 376 с.
21. Құрманқұлов Ж., Байпаков К.М., Елеуов М. Қазақстан Республикасы Қызылорда облысының тарихи-мәдени ескерткіштерінің жинағы. – Алматы, 2011.504 б.
22. Байпаков К.М.,Борофкко Н.,Савельева Т.В., Ахатов Ф.А., Лобас Д.А., Ержанова А.А., Итоги археологических исследований по проекту INTAS "CLIMAN" // Известия НАН Р.К. №1 Серия общ. наук 2004.С. 236-254.
23. Nikolaus Boroffka, Hedi Oberhänsli, Philippe Sorrel, Francois Demory, Christian Reinhardt, Bernd Wünnemann, Kamildzhan Alimov, Sergey Baratov, Kamildzhan Rakhimov, Nasbirgen Saparov, Timur Shirinov, Sergey K. Krivonogov, and Ursula Röhl «Archaeology and Climate: Settlement and Lake-Level Changes at the Aral Sea» Geoarchaeology: an international journal, Vol. 21, No. 7 August 18, 2005. - P. 721-734.